

ANDRÁS SÁNDOR

Szabó Zoltánról

I.

Miért vállalta el Szabó Zoltán Pethő Sándor ajánlatát, hogy *Szellemi Honvédelem* címmel rovatot vezessen a Magyar Nemzet című napilapban? Pethő közismerten legitimista volt, kiráypárti, Szabó Zoltán pedig nem. Nem tudom, miért, de gondolom, azért is, mert egy király nem lehet pártos, nem lehet ilyen vagy olyan oldalú. Ha magyar király, csakis magyar oldalú lehet, egyébként középkori szóval: vazallus, amiből a 20. századra Quisling lett. Szabó Zoltán pedig Pethőhöz írt nyílt levelében azt mondta 1938-ban, hogy „van egy pártoktól és politikától, oldalaktól és színektől független magyar szemlélet, mely a világ dolgait nem úgy ítéli meg, hogy az ő politikai világnézetének használnak-e vagy sem, hanem úgy, hogy az ország érdekeit szolgálják-e vagy sem” (*Hazugság nélkül*, II, 330.).

Szabó Zoltán nem volt politikus, hanem író, és olyan ember, aki a magyarságért volt kezdettől fogva elkötelezett, ezért vetett el mindvégig bármiféle polarizációt. Ez egész írói pályáján végigkísérhető, és legalábbis figyelembe kell venni. Magyarként a nemzet és a társadalom, keresztényként a katolikus és a protestáns, emberként pedig az európai és a magyar közti polarizáció ellen érzett és gondolkodott. Az egyes embert hangsúlyozta mindig, annak szükséges, ezért fejlesztendő önállóságát, öntevékenységét az ember, a társadalom és a nemzet hármasságában. Tehát az egyes embert mint egyént, aki egyfelől identitásában egy nemzet közösségének része, másfelől személyében egy társadalom tagja, amelyben jogai vannak. Mind a három: szükséges kíváncsi, az író ezeket csak szóvá teheti.

II.

Szabó Zoltán élete két részre osztható, és majdnem a felénél. 1912-ben született, 1984-ben halt meg, 72 évesen, élete végéig tartó emigrációját pedig 1949-ben kezdte meg. Harminchét évet élt Magyarországon, harmincötöt Nyugaton, de ez az arány éppen megfordul, ha tekintetbe vesszük, hogy az emigráció előtti utolsó két évet kultúrattaséként ténylegesen Párizsban töltötte. Írói pályája azonban, ahogyan közéleti tevékenykedése is, nem ilyen arányos. Ha igazi pályakezdését 1932-vel, huszadik évével kezdjük, tizenöt éven át publikált Magyarországon, harmincötöt át pedig külföldön, emigrációban. Csak tizenöt évig Magyarországon, ugyanis 1944 márciusáig, a német megszállásig, majd 1945-től csak 1947-ig. 1948-ban már nem jelenhetett meg egyetlen írást sem. (A *Hazugság nélkül* harmadik kötete végén található bibliográfiában 1948-ra datált *Petőfi márciusra készül* valójában újraközlés volt, első közlése 1943-ban történt.)

Életét, tevékenykedését és írói működését azonban három részre kell osztani. 1945 januárjától négy éven át kormányzati és közéleti funkciói is voltak, részt vett az ország és a társadalom politikai-közéleti tevékenységében.

A három-négy év 1945 elejétől Magyarországon korszak volt, akármilyen rövid is. Ezt szokás el-
túsolni, abból a megfontolásból, hogy az orosz megszállás már 1945-től megkezdődött, ami persze éppen úgy tény, mint az, hogy nálunk a Szovjetunió állt a Szövetségi Ellenőrző Bizottság élén az 1947. tavaszi békeszerződésig. A világháború szövetségeseiről van szó. A békeszerződésről Szabó Zoltán tudósított Párizsból. Ezt a minikorszakot, a kommunista diktatúra előtti éveket „koalíciós időknek” nevezték, érthetően, hiszen az 1945-ös földosztás, az általános választójog kiterjesztése

Elhangzott az MMA Szabó Zoltán-émlékkonferenciáján a Vigadóban 2018. június 10-én.

mindenkire, aki betöltötte huszadik életévét, az 1946-os magyar köztársaság csak úgy, mint a forint és a nyolcosztályos iskolai alapképzés bevezetése koalíciós összefogásból eredt. 1947. tavaszáig a Kiszgazda Párt volt a legerősebb politikai alakulat az országban. A többpárti koalíció bomlasztása és leépülése – ez volt a szalámitaktika, ami csak addig szellemes kifejezés, amíg az ember nem gondolja meg, hogy a szeleteléshez kés vagy gép kell, és a szalámiból végül csak a madzag, vagyis a kötél marad – még a politikai harcoknak ehhez a korszakához tartozott. Ha az '56-os forradalmat nem vesszük semmibe csak azért, mert a szabadságharcot elveszítettük, ezt a jóval hosszabb ideig tartó időszakot jóval kevésbé kellene, hiszen amit a diktatúra tönkretett, az egy működő új és országos intézményrendszer volt. Tapasztalatokkal. Ezek hatottak 1956-ban, ezek még a puha diktatúra felbomlása, sőt a rendszerváltás idején is.

Bárhogy legyen is, Szabó Zoltán esetében mindenképpen korszak volt ez a néhány év, hiszen csak ekkor jutott hivatalos kormányzati és közéleti megbízatáshoz és tapasztalathoz. Végül is ő győzött kemény vitájában Révai Józseffel, amiért közölni akarta és végül közölte is Bibó *A demokrácia válsága* című tanulmányát. A cenzúra elleni tiltakozásból mondott le folyóirata, a Valóság éléről 1947 tavaszán, de akkor még újságban tiltakozhatott a cenzúrázás és az író személyének kisajátítása ellen. Attaséi megbízatása kimentette a csatározásokból, ugyanakkor enélkül nem szervezhetett volna magyar képzőművészeti kiállítást a párizsi követségen, és feltehetően nem vette volna feleségül a követ, Károlyi Mihály lányát. Ki tudja, e minikorszak három éve nélkül hogyan alakult volna a sorsa, emigrált volna-e, mint barátja, Cs. Szabó László és Márai Sándor, vagy maradt volna-e az országban, mint szintén barátja, Illyés és Bibó.

III.

Szabó Zoltán harca a sztálini orosz, illetve szovjet-kommunista veszély ellen emigrációja után folytatódott, nem kezdődött. Már első korszakában, a világháború előtt kezdődött, amire a *Két pogány közt* című könyve csak az egyik példa. Mondása: „a török örök” nem egyetlen veszélyt, hanem állandót és kétoldalit jelentett, és nemcsak kívülről, hiszen az ország társadalmán belül is polarizációhoz vezetett. E kettős veszély ellen már a negyvenes években Bibóval harmadik utat, Németh Lászlóval harmadik oldalt szorgalmazott, mindenekelőtt a magyar nemzet érdekében. Németh László megfogalmazása furcsa volt, de Szabó Zoltán gondolkodását illetően jobb is, mint Bibóé, ugyanakkor rosszabb is. Jobb, hiszen annyi oldal van, ahány nép, nemcsak kettő, ugyanakkor rosszabb is, mivel a német veszély nemcsak azért volt veszély, mert német volt, az orosz sem csak azért, mert orosz, hanem társadalmilag. Továbbá a két ország nagysága, nemcsak két egymástól eltérő, de egyaránt diktatorikus és totalitárius ideológiája miatt. A nagyság vágyának féken tartását is fontosnak, sőt elengedhetetlennek tartotta. Elvei mellett, gyakorlatiassága is sugallta mondását, hogy a kis népek imperializmusának befelé kell irányulnia, hiszen kifelé, nagy országokkal szemben nem is lehet esélye. „A magyarságnak e pillanatban fel kell készülnie. Hogy ami bizalmat az ember a nagy népekben elvesztett, magunknak nyerjük meg. [...] Az emberiség ki fog ábrándulni az egészen nagy dolgokból, akármilyen oldaliak. Már majd nem akar nagy lenni, csak kicsiny, egészen kicsiny dolgokban tökéletes. És mély!” (*Hazugság nélkül*, II, 268.). Hogy értsük: A vertikális mélynek a horizontális és lapos kiterjedés az ellentéte.

Szabó Zoltán közügyíró volt. Írt ő szociográfiát, útleírásokat, esszéket, tanulmányokat és persze híresen publicisztikát is, de a publicisztika csak része volt annak, amit közügyíróként alkotott. Az életműnek. Aminek az a jellege, hogy neki nincs fő műve, neki fő művei vannak. *A tardi helyzet* nem jobb, mint a *Szerelmes földrajz* vagy a *Korszakváltás*, és a *Szellemi honvédelem* írásai se nem jobbak, se nem rosszabbak azoknál. Közügyíróként egyaránt foglalkozott a magyar nemzet és a magyarországi társadalom ügyével, ha ez utóbbit a nemzet érdekében szorgalmazta is.

Szabó Zoltánnal mint közügyíróval kapcsolatban alapvetően kell figyelembe venni a társadalom és a nemzet egymáshoz fűződő viszonyát. Ezt leghosszabban és legrészletesebben az 1940-es *A magyar népi művelődéspolitikai feladatai* című tanulmányában taglalta. Népi művelődésen ő a népnevelés ellentétét értette: a parasztság nem föld, amit művelni kell, ami megművelésre vár, hanem emberekből áll, akiknek, kinek-kinek neki magának kell művelődnie, és a művelődéspolitikának az a feladata, hogy ezt lehetővé tegye. „A kívánatos magyar öntudat parasztságunkban akkor

NAGY ÁRPÁD PIKA, Az ötödik elem, 2007

fog kialakulhatni egészen, ha érzi, hogy ő épp annyira része a nemzetnek, amennyi része számban a magyarságnak. A tökéletes nemzeti tudat kialakulásának legnagyobb és legnehezebb és első feltétele tehát: társadalmi feltétel. [...] Tehát a földreform nemcsak szociális, hanem nemzetnevelő és parasztságunkat nemzetté emelő intézkedés is lenne” (*Hazugság nélkül*, I, 350.).

Ezzel kapcsolatban valamit tisztázni szeretnék, ami azzal a *szocializmus* szóval kapcsolatos, amit Németh László is, Bibó is, Szabó Zoltán is használt, és egyikük sem úgy, mint a nemzeti szocialisták, sem pedig azok a nemzetközies, akik magukat kommunistának mondták, sem azok, akik szociáldemokraták maradtak. „Kovács Imre azt a kérdést intézi hozzám – írta Szabó Zoltán 1941. május 17-én a Magyar Nemzetben –, hogy valljak tehát: hová megyek én, merrefelé tartok? [...] Hogy milyen választ vár, azt maga megjelöli, mikor azt mondja, hogy ő és a többi parasztszármazásúak »tudatosan vagy öntudatlanul [?] szocialistának vallják magukat«. Ezt vállalom magam is. Nem titkolt elégedetlenséggel. Mivel e szót ma, mikor annyian, oly felelőtlenül, oly sokféle jelzővel használják, nem tartom önmagában elegendőnek. Feladatnak azt tartom ma is, amit *A tardi helyzet* idején. A magunk problémáinak elfogulatlan vizsgálatát, és ennek alapján a megoldás bátor keresését és kifejezését.” Előtte írta: „Eszményeinktől, melyeket magyarság, emberség, szabadság szavakkal s a parasztság ügyének szolgálatával jelölhetnék meg, nem tértem el” (*Szellemi honvédelem*, 340.). Hozzáteszi: „Hogy milyen lesz a jövő európai kerete, azt legfeljebb áhítani tudjuk, eldönteni nem. De hogy e keretnek Magyarországon legyen tartalma, s hogy e tartalom magyar legyen, az rajtunk áll. Népen, szellemiségen. Amennyire tőlem telik, ezt kívánnám szolgálni” (*uo.*).

A magam véleménye szerint Szabó Zoltán számára a *szocializmus* szó azt jelentette, amit fura magyarsággal társadalmizmusnak kellene mondani, hiszen a nyelvújítás *társadalom* szavát az a *társaság* szó előzte meg, amelyik a nyugat-európai nyelvekben mindenféle társulásra vonatkozott, és ma is használatos: *société*, *society*, *Gesellschaft* stb. Mint idéztem, Szabó Zoltán a szociális, azaz a társadalmi kérdéseket igen fontosnak tartotta, de a közösségek érdekében, sem ezek ellenében, sem ezektől függetlenül. Ezt hangsúlyozni szeretném, mert egész gondolkodását és legmélyebb érzéseinek jellegét határozta meg

Ez volt számára társadalmilag a Harmadik Út, közösségileg a Harmadik oldal, emberileg pedig az európaiság és a magyarság együttese, egységese, individualitása, azaz szétválaszthatatlansága. Ő és Bibó kiegészítették egymást, amennyiben a jogász Bibó, aki a „kelet-európai kis államok nyomorúságáról” és „a demokrácia válságáról” írt, valójában a politikai nemzetről, míg Szabó Zoltán elsősorban a kulturális nemzetről és szellemi elitéről, a nemzet szellemű elitéről, amire – akkor, a harmincas évek végén úgy látta – nincs mód a parasztság gazdasági önállóságra, társadalmi rangra emelkedése és legjobbjainak művelődése nélkül. „Vagyis a cél nem csupán a földdel bíró paraszt, hanem a magabiztos paraszt is, aki tudatában van annak, hogy ő mennyire fontos része és felelős fenntartója a nemzetnek. [...] Ez az egyetlen és szociális út, mely magyar és magyarul nemzeti” (*Hazugság nélkül*, II, 333.).

IV.

Szabó Zoltán gondolkodását, írásai mondandóját, érzései jellegét igyekeztem jelezni, egyben azt, miért gondolta, hogy egyedül a parasztságnak mint magabiztos magyar népnek bebocsátása a nemzetbe vezethet a magyar nemzet fennmaradásához. Ő ugyanis nem a polgárság, a németből alakult szónak megfelelő városiasság ellenében volt népi, hanem abban a meggyőződésében, saját szavaival, hogy „a polgárosodásról már summásan lekéstünk”, vagyis az az osztály, amelyik a polgári liberalizmust vallotta, Magyarországon nem jött és már nem is jöhet létre. Ezt idézetekkel lehet bizonyítani. „Egy Kölcsey még a század elején így írt: »A városokban lelem a magot, honnan a nemzeti szorgalom és műveltség kifejlendő léssen, lelem az alapot, melyen [...] polgári alkotmányt emelhetünk, lelem a lépcsőt, melyen nemességünk a milliókából álló néppel kapcsolatba jöhet.« Egy Berzeviczy Gergely pedig így nyilatkozott: »A tiers etat az embereknek azon figyelemre méltó és kiváló osztályát jelenti, mely városokban lakván, onnan ered s urbanitás által tűnik ki.« E mondatok mélyére nézván, legalábbis kételkednünk kellett volna optimista reményeikben. Mert hol voltak a magyar városok, melyekben ez osztály megnőhetett volna, és legfőképpen hol volt az »urbanitás«, mely által kitűnhetett volna? A sorrend éppen fordított lett. Nem tudván egy urbanításban felnőtt

osztályt találni, mert nem volt, de felismervén az urbanitást mint igényt; megpróbálták ehhez az igényhez egészen felületi eszközökkel osztályt teremteni." Sikertelenül tették, és az 1930-as évek végére szerinte már a siker lehetősége nélkül, hiszen a polgárságról már lekéstünk.

Ez utóbbi érvényes maradt az 1945-ös földosztás és az általános választójog kiterjesztése után is. Igen hamar azonban, mindenképpen elegendő évek kifutása nélkül, az egész társadalmi helyzet radikálisan megváltozott egy olyan hatalmú diktatúra következtében, aminek megszüntetése már nem belügy volt. Ezért volt Szabó Zoltán számára életének második felében olyan lelkesítő az 1956-os forradalom, amíg tartott, de a szabadságharc elvesztése után is sokáig. A „polgárságról lekéstünk” diagnózist leváltotta a magyar nép, amelyikben a parasztság, a gyári munkásság és a szellemi elit egygyé vált, gondolkodott és cselekedett.

Az 1956-os forradalom éppolyan meghatározó volt és maradt számára, mint a népi mozgalom, a falukutatás és a Márciusi Front. A forradalomról szólt 1957-es *Kívülről* című írása, az az álláspontja, amelyről a következő években a „népi erőkre” hivatkozott, egybefogva a régit és az '56-ost, és amelyet az 1977-es, igen jelentős genfi előadásában kiéretten tömörítve foglalt össze. Ebben mondta, hogy a forradalommal a nemzet jött létre. Nyilvánvalóan Németh Lászlónak a forradalom alatt megjelent, *Az emelkedő nemzet* című írásának gondolatát vélhette variálni. Azzal, hogy a forradalom megtörtént. Ebben a genfi előadásban fejezte ki egyúttal legfrappánsabban, amit régóta vallott, hogy a nemzet: emberek, és hogy „egy-egy nemzet egy nemzetbeliekből” tevődik össze. „Mivel mi, akik itt vagyunk, egy nemzetbeliek vagyunk, mi tehát itt és most nemzet vagyunk; noha azt nem mondanám, hogy a nemzet mi vagyunk. Ebben a közösségi természetű kérdésben a döntő szó csakis az egaliterianizmusé lehet, s ez azt mondja ki, hogy az egy nemzetbeliek egyenjogúak, vagyis a »zömön kívüli« egyáltalán nem alábbvaló a »zömbeli« nemzetbelinél, hogy átvegyem Illyés szavát ez ügyben is.” Hozzáteszi: „Az, aki – például itt – nemzetben belülinek tudja magát, alighanem másképp mondja a magáét, mint az, akiből az emigráns, a hontalan, a földönfutó, a hazajáró lélek, a külföld magyarja vagy a vándordíák – az örökvándor vagy az örökdiák beszél. A honfitársnál, aki a mindennapi kenyerét csakis a száműzetés keserű fűszerével ízesítve tudja elfogyasztani, közös vitákban alighanem többet ér az, aki úgy tudja, hogy a vele egy nemzetbeliek gyűlésén neki szava és joga van, mivel annak a közösségnek, ami a nemzet, egy része ő, s az ebbe a szóba foglalt szuverenitás egy hordozója is, hiszen ennek a szuverenitásnak tartalmat az a nemzeti identitás ad, ami az ő egyéni identitásában benne van” (1956 – *Korszakváltás*, 206.).

Ez az idézet egyaránt jó példája a közügyíró Szabó Zoltán stílusának, annak is, ahogyan gondolkodott, érzett, és ahogyan meggyőző is akart lenni. Világossá tette, hogy nemzetet közösséget értett, nem társadalmat, és nem is az ország lakosságát. Téves lenne azt hinni, hogy egy társadalomtól független közösségre gondolt, hogy a nyugati magyarokat vagy akár az erdélyieket, a felvidékieket akarta bátorítani. Ő bizony a magyarországiakat is értette. A jog, amiről Genfben beszélt, nyilvánvalóan a szív joga volt, nem állami, nem is nemzetközi.

A „mi itt nemzet vagyunk” ki- és bejelentés azon a meggondoláson alapult, miszerint „a nemzet: emberek”, és a másikon, hogy a nemzet: közösség. Szabó Zoltán mindig az egyes embert hangsúlyozta, az individuumot, miközben az individualizmust a polgári liberalizmussal együtt mindig elvetette. Ez a liberalizmus azonban úgy volt számára polgári, hogy meggyőződése szerint a polgárosodásról már lekéstünk. Sajnos és szerencsére, vagyis a polgárvilág felélesztése már lehetetlen. A Lajtától keletre található parasztság Nyugaton már sehol sincs, mivel már polgárosult.

„A nemzet: emberek” gondolata vezette őt a *diaszpóranemzet* szóhoz és fogalomhoz is. Az az angol költő, aki azt írta, ha szól a harang, ne kérdezd, kiért: mindig érted szól, írta azt is, hogy senki sem sziget („*No man is an island*”). De ez nem mond ellent annak, hogy van szigetvilág. Erre is lehet gondolni, amikor Szabó Zoltán diaszpóranemzetről beszélt. Aki ezt a szót hallja, úgy fog reagálni, írta, mint aki tormát szagol (*Diaszpóranemzet*, 261.), holott abból a meggondolásból ered, hogy a nemzet: emberek, az emberek pedig szeretnek együtt élni, nemcsak a szükség viszi rá őket, de az együttlét szeretete is szükségletük.

Szerencsés-e, szerencsétlen-e ez a diaszpóra kifejezés? Ő Kölcseyt idézte: „»Ne félj – mond egykor Wesselényi, – Isten a magyart mint választott népét nem hagyja el.« Meg kell vallani: e választott nép semmivel sem jobb, mint ama másík, melyet Isten hosszú türelem után végül széjjel-szórt” (*Diaszpóranemzet*, 261.). És idézte Adyt is 1918-ból: „»Hát népét a hadúr is szétszórja: / Szigorúbb istenek ezt így szokták, / Miként egy régi bánatos erdélyi / Prédikátor írásba róttá / Keres-

vén zsidókkal atyafiságunk» (uo.). Amihez viszont megjegyzi: „az Ady-vers konklúziója, morálja a záró sorokban, hogy nem a szétszóratás a veszély, hanem az, hogy »elveszünk, mert elvesztettük magunkat«. Poézisében azért veszendő nép a magyar, mert nem csinál forradalmat” (uo., 262.). A poézis Adyé, és amikor Szabó Zoltán ezt írta, mi, magyarok már csináltunk forradalmat. Ezt hozzá kell érteni. Ahogyan ezt is: „Diaszpóranemzet? Ha az, ez a minősítés korántsem nemzetgyalázó. Diaszpóranemzet az olyan ősi, nagy, külön kulturáltságot teremtő nemzet is, mint a kínai, s a zsidó nép mellett diaszpóranemzet a kétezer éves és ezernyolcszáz év óta keresztény örmény nemzet is; az ókorban a föníciai és természetesen a régi görög nemzet” (uo., 266.).

A lényeg, ahogyan én értem, kettős. Egyfelől maga a tény, a magyar szigetvilág, bárhol legyenek is a szigetek: lakásokban, házakban, úton, repülőn, városban, falun, országban. Másfelől egyik következménye, az Ady említette „elveszünk, mert elvesztettük magunkat”. Ilyen önelvesztést a hetvenes években két eklatáns példában fedezte fel Szabó Zoltán. Az egyik a magyarországi helyzet volt, amiről Pásztor Emil írt a hetvenes évek elején az egri főiskolásokkal kapcsolatban. Sokan nem tudták, hogy élnek magyarok Romániában, vagy ha tudták, azt nem, hogy magyarul beszélnek. A másik példa az az árulkodó beszédmodor volt, amellyel egy amerikai magyar azt mondta: „hazamegyek”, amikor Magyarországra készült, vagy amikor arról beszélt, „otthon” mi van, holott valamelyik amerikai városban élt, ott volt a háza, az otthona. Ha a nemzet emberek, és ha a magyarság ki-ki identitásában van, akkor az ember ott van otthon, ahol él.

Valójában, gondoljuk meg, efféleképpen értette ő már a *Szellemi Honvédelmet* is, amit olvasóknak szánt, esetleg olvasók köreinek, ahogyan már előtte azt is, hogy a parasztság csakis embereinek öntevékeny művelődésével lehet nemzetfenntartó. Ha ki-ki magában van otthon, akkor a közösség egymásban. Genfi előadásában ezért mondta a résztvevőknek, nem egy publikumnak, hanem a diétán résztvevőknek, hogy „mi itt nemzet vagyunk”, ha nem is a nemzet. A *diéta* szó metafora volt, nem archaizálás. Arra szolgált, hogy sugallja, *vitatársak vagyunk*, nem egy esemény közönsége. Vagyis közösség, nem közönség.

V.

Írói pályája, amennyit és ahogyan publikált, nagyon aránytalannak tűnik. Huszonnégy évesen jelent meg *A tardi helyzet*, országos hírű lett, ő pedig hihetetlenül termékeny is. Kilenc könyve jelent meg 1945 előtt, továbbá a *Szellemi Honvédelem* rovat publicisztikája, ami most az *Összegyűjtött Munkák* sorozatának hétszáz oldalas kötetét teszi ki, emellett a *Hazugság nélkül* című publicisztika összesen ezeröttszáz oldalnyi három kötetét, ebben egy félkötetnyt írt 1945 és 1947 között. Az emigráció harmincöt éve alatt, élete második felében viszont egyetlen könyve sem jelent meg halála előtt; az *Ősök és társak* és a *Terepfelverés* köteteket már nem vehette kézbe. De megírta őket. Különféle lapokban és évkönyvekben pedig nagyszámú írást publikált, ezek most mind olvashatók újraközlésben, az *Összegyűjtött Munkák* sorozatának *1956 – Korszakváltás* című könyvében és a *Nyugati vártán* két kötetében.

Az aránytalanság hatalmasnak tűnik, pedig nem olyan nagy, ha hozzászámítjuk a hátrahagyott írásokból kiadott *Diaszpóranemzet* és az *Amerikai jegyzetek* című könyveket, de elsősorban azokat a Szabad Európa Rádióban beolvasott írásokat, amelyek huszonhárom év során kb. hétezer oldalnyit tehettek ki – huszonhárom kétszázötven oldalas könyv lehetett volna belőlük. Ezekből negyvenhat darab jelent meg Kenedi János felfedezésének és szerkesztésének köszönhetően, *Küszöbről* címen Párizsban, és aztán az *1956 – Korszakváltás* című, a *Nyugati vártán* írásaihoz tartozó kötetben. Mennyiségét tekintve tehát aligha írt kevesebbet, mint élete első felében, a rádióknak adásra küldött szövegek azonban a negyvenhat darab kivételével nem számíthatók be, annyira a napi eseményekhez kötődő, nem irodalmi közlésre szánt írások voltak. Ezekből élt meg. A Kádár-időszakban olykor leírt kárörvendő vélemény, hogy tehetsége elapadt az emigrációban, jórészt kényszerű hazugság volt, másrészt azok pöffeszkedése, akik kárörvendésükkel azt a rendszert szolgálták, amelyik Szabó Zoltánra belső emigráció és alkalmazkodás helyett külső emigrációt kényszerített.

A közügyíró nem politikus, se nem szervezi, se nem igazgatja a köz ügyeit, a közt, a közösséget, és persze a társadalmat se. Neki nem az a feladata, ha érzi, hogy van feladata. Ezt kerek perec ki mondta Kovács Imrének adott válaszában: „Az a reményem, hogy egyre jobb írások felé tartok”

(*Szellemi Honvédelem*, 340). Ezért végezetül, de valóban nem utolsósorban, arról szeretnék szólni egy keveset, hogyan és miféle változatokban volt jó író, sőt a 20. század egyik legjelentősebb írója, a magyar nyelv egyik legkiválóbb művelője. Azzal is, hogy szívesen fordult vissza Zrínyihez, Rákóczihoz meg a 19. század reformnemzedékének íróihoz, Kölcseyhez, Petőfihez, Eötvöshöz. „Zrínyiben ezt olvasom: »Ha azért a magunk fogyatkozásait megismérjük előbb, könnyebben az orvosságot is fellelhetjük azután«, és törés nélkül folytatja: „s ha a teendőket s abban magunk részét fel akarjuk vázolni, vessünk még egyszer számot szépítés, önámítás, ábrándok és óvatosság, kishitűség és takarás nélkül a helyzettel” (*Hazugság nélkül*, II, 332.).

A magyar nyelv nagy mestere volt. Sokféle hangon és műfajban írt a maga hangján, a műfajok különböző módorában is mindig a sajátjában. Ez a saját modor könnyed, érdekes, úgy egyesíti a meghatározó kijelentéseket és az aprólékos megfigyeléseket, részletek képi felvillanásait, a tényeket és a hangulatokat, az új ismereteket és a reminiscenciákat, a régi és az új élet szavait, hogy észre sem veszi az olvasó. Ha észreveszi is, a mondatok sorjázó sodrása már új fordulatokkal viszi tovább egy-egy megütött téma dallamára. Szikár és érzelmes, leíró és okfejtő, választékos és közbeszédyszerű, írása a hangulatok változékonyásával, de a következő fordulatot mégsem sejtető céltudatossággal szól.

Csak hosszasan lehetne felmutatni, hogy *A tardi helyzet*, ez a valóban tényfeltáró könyv, szociográfus listákkal és táblázatokkal a független, lecsupaszított stílusával, amelyik az első világháború utáni német „neue Sachlichkeit”, az új ténylegesség modorában készült, amelyet angol nyelven Hemingway tett híressé elbeszéléseiben, milyen bonyolultan szövi képeit piros szálakkal a szenttelen fehér mondandóba, hogy együttesükben lehessenek megélhetőek. Írásaiban nemcsak meg gondolt, hanem az érzetteket éreztető retorika közvetít, visszafogott költőiség, bujtatott pátosz, amit a *Szellemi Honvédelem* sorozat *Táj és magyarság* című nyitó írásában agyafúrt módszerrel így ér el: „»Ihon a veszedelem, ihon az emésztő tűz!« – mondhatnánk Zrínyivel, de maradjunk pátosztalanabb s egyszerűbb szavaknál” (*Szellemi Honvédelem*, 22.). És szavai valóban pátosztalanabbak, de azzal együtt, hogy idézte Zrínyi pátoszos szavait a múltból. És utána rögtön hozzátette: „Gondoljunk Széchenyinek újra időszerű programjára. Arra, hogy ő »magyarosítani a magyarokat« akarta. Erre van szükség ma is, s aki nem hiszi, hogy mennyire szükség van rá, nézzen végig az utcán vagy politikán, vagy lapokon. Mily kevés helyen s mily kevesekben látja azt fényleni, amit »anima naturaliter hungaricá«-nak, természetől magyar léleknek neveznék!” És nemcsak nevezné, nevezi is, magyarra is fordítva azt a latint, amellyel nem is olyan nagyon régen magyarok fejezték ki magukat latinul.

Az idézett *Táj és magyarság* 1939-ben előhangja volt a két évvel később írt *Szerelmes földrajz*-nak, ami stílusában, nyelvében *A tardi helyzet*nek szinte fonákja: lírai próza arról, hogy a magyar költészet hogyan formált magyar tájakat, azok a tájak hogyan a költőkben lírát, és arról, hogy táj és táj népe összetartozik: „A haza földrajzi értelme sok tekintetben elsődlegesebb élmény, mint a történelmi; nem annyira elfogult tolmácsokon keresztül kapja az ember.” Szabó Zoltánnak ezt és hasonló írásait olvasva arra jöhet rá az olvasó, hogy aki helyesen gondolkodik, az egyúttal helyesen érez, és aki helyesen érez, egyúttal helyesen gondolkodik: érzés és gondolat átjárják egymást. Mindig valakiben. Róka fogta csuka, csuka fogta róka, varga, vagyis ember fogta mind a kettőt. „Van-e értelme próbálkozásomnak, verssorokból összeállítani Magyarország képét? Képzletben utazni egy olyan országon át, mely nem valóságos, hanem költői? Nem valóságos, hanem költői – e pontnál ellentmondás ébred bennem. Ugyanis talán éppen az a valóságos, ami költői. [...] A történelemnek azok az időszakai maradnak a legismertebbek, melyekben egy-egy nagy költő élt.” És aztán jön egy példa, amelyik megnevezve is élményt ugrathat elő: „Gondoljunk arra, hogy mekkora helyet foglal el egy olvasott ember elméjében Görögország és mekkorát Macedónia – s megkapjuk a nagyság igazi mértékét” (*Szerelmes földrajz*, 103.). Az élmény abból és akkor adódik, amikor belém döbben, hogy Nagy Sándor Macedóniájáról semmit se tudok, sem mire sem emlékezem, iránta semmit sem érzek. Trója viszont akkor is volt, és érezhető volt, mielőtt feltárta volna Schliemann, ahogyan, azt hiszem, szinte úgy emlékezetes, ahogyan a hetedik réteg feltárása előtt is lehetett.

„Fortélyos félelem igazgat, / nem csalóka remény” – írta két évvel korábban József Attila, nos, Szabó Zoltánt még elkeseredéseivel is remény igazgatta fortélyosan. És igazgathatja olvasóit ma is.